

Н. Я. Пятрова

**КАНТЭКСТУАЛЬНАЯ КАНАТАЦЫЯ ЯК СПОСАБ
ПРАЯЎЛЕННЯ МОЎНАЙ АСОБЫ ПІСЬМЕННІКА
(НА МАТЭРЫЯЛЕ ТЭКСТАЎ МІХАСЯ ЗАРЭЦКАГА)**

У артыкуле разглядаецца праблема індывідуальнасці маўлення. Звяртаецца ўвага на моўныя сродкі, якія ствараюць унікальнасць і непаўторнасць ідыялекту. Асноўная ўвага надаецца кантэкстуальным канатацыям. Прыводзіцца азначэнне лінгвістычнай катэгорыі канатацыі, вызначаецца яе месца ў аўтарскім маўленні. На матэрыяле тэкстаў Міхася Зарэцкага паказаны розныя варыянты кантэкстуальных пераўтварэнняў на аснове канатацый.

Ключавыя словы: *ідыялект, моўная асоба, індывідуальнасць маўлення, кантэкст, кантэкстуальныя пераўтварэнні, канатацыя.*

На сучасным этапе развіцця лінгвістычнай навукі ўвага даследчыкаў скіравана на праблему індывідуальнасці маўлення. Выяўленне індывідуальна-аўтарскіх асаблівасцей тэксту – адна з найскладанейшых і неадназначных праблем філалогіі. Нягледзячы на тое, што ў аснове любога тэксту пакладзены магчымасці зыходнай мовы, яе агульналітаратурныя нормы, аднолькавыя і абавязковыя для

ўсіх, кожнаму тэксту ўласціва ўнікальнасць і непаўторнасць, паколькі за кожным тэкстам стаіць яго стваральнік, які па-свойму ўспрымае і адлюстроўвае навакольны свет, мае адрозны ад іншых жыццёвы вопыт, валодае пэўнай сістэмай ведаў, мае свае схільнасці, інтарэсы, асаблівасці паводзін і т. п. [1, с. 247].

Ствараючы тэкст, моўная асоба ўсвядомлена, г. зн. інтэнцыянальна, пераўтварае стандартную сістэму агульнанароднай мовы ў спецыфічную сістэму сваёй рэпрэзентацыі, у выніку чаго з'яўляюцца асаблівыя моўныя сродкі, якія і вызначаюць індывідуальнасць маўлення. Такія лексічныя адзінкі набываюць статус ідыялектэм і выяўляюцца шляхам выбаркі з тэкстаў моўнай асобы адзінак, якія пры суаднясенні з агульнанароднай мовай будуць формай ці зместам адрознівацца ад лексем, характэрных для маўленчага узусу [2, с. 182].

Кантэкстуальныя канатацыі з'яўляюцца даволі пашыраным спосабам праяўлення індывідуальнасці ў маўленні. Пад лінгвістычнай катэгорыяй канатацыі мы разумеем “патэнцыяльную ўласцівасць мовы актуалізаваць у імпліцытнай форме другасныя семантычныя сувязі слова, у выніку чаго выказванне ўзбагачаецца дадатковымі лагічнымі сэнсамі, эмацыянальна-ацэначнымі і экспрэсіўна-вобразнымі значэннямі” [3, с. 7].

У тэкстах знакамітага беларускага пісьменніка Міхася Зарэцкага назіраецца мноства лексічных адзінак з канататыўнымі адценнямі, менавіта схільнасць аўтара да тых ці іншых канатацый складае спецыфіку яго індывідуальнага маўлення. Так, для ідыялекту М. Зарэцкага характэрны кантэкстуальна-семантычныя пераўтварэнні, у выніку якіх узнікаюць пеяратыўныя (зніжаныя, негатыўныя) семантычныя адценні, неўласцівыя пэўным словам як адзінкам агульнанароднай мовы. Прыкладамі могуць служыць ідыялектэмы *герой, палітык, любачка, туземец, трубадур, верхавод, мухамор* і інш.

Разгледзім канататыўны кампанент лексемы *герой*, які ў традыцыйным выкарыстанні меліяратыўны: ‘чалавек, які ажыццявіў подзвіг’ [ТСБМ [4], т. 2, с. 47]. М. Зарэцкі ўкладае ў сэнс слова адценне зневажальнасці, якое становіцца больш выразным за кошт выдзялення слова пры дапамозе двукося: *У 1918 годзе тут лютавалі ў крывавай раскошы ашалелыя банды пана Доўбар-Мусніцкага – “героя”, які ... заліў Беларусь крывёй мірнага жыхарства, асвятліў яе крывавым бляскам пажараў, агаласіў смяротным стогнам і плачам* [Цені крывавай мінуўшчыны¹, т. 4, с. 316].

¹ Тут і далей прыклады прыводзяцца паводле выдання [5] з пазначэннем назвы твора, тома і старонкі.

Назваючы *туземцамі* насельнікаў палескай вёскі Кузьмічы, якія жывуць у *адвечным жудасным брудзе і цемрадзі*, якія зусім не ведаюць лазні і апынуліся ў *царстве старажытнага дзікунства* [Падарожжа на новую зямлю, т. 4, с. 84], пісьменнік адначасова ўкладае ў значэнне слова адценне спачування і іроніі, за кошт чаго яно вызначаецца экспрэсіяй зніжанага характару.

Арыгінальна выкарыстоўвае аўтар нейтральныя словы для якаснай характарыстыкі персанажаў. Заўважаецца, што аўтарскія канатацыі ў такім выпадку абумоўлены шырокім кантэкстам. Так, лексічная адзінка *палітык*, якая ўзуальна не мае адмоўнай семантыкі, у рамане М. Зарэцкага “Вязьмо” развівае негатыўную канатацыю пры характарыстыцы злоснага кулака Гвардыяна: *Гвардыян – палітык. Ён нідзе не паказваецца, ні з кім не размаўляе, а тым часам усе канцы ў яго сыходзяцца* [Вязьмо, т. 3, с. 61]. Для стварэння вобраза гэтага ж персанажа аўтар выбірае таксама лексему *трон*, традыцыйнае значэнне якой пазбаўлена пеяратаўнай, іранічнай семантыкі. Называючы *тронам* звычайнае крэсла, пісьменнік стварае запамінальны вобраз карыслівага і хцівага чалавека, прагнага да нажывы: *У двух процілежных кутах стаіць ... наймілейшая Гвардыянава рэч - шырокае і глыбокае спрунжынавае крэсла. На гэтым троне любіў часам пасядзець Цімафей Міронавіч* [Вязьмо, т. 3, с. 35].

Якасная характарыстыка кулакоў ствараецца і размоўнай лексэмай *верхавод*: ‘той, хто верхаводзіць; заправіла, ваяк’. Негатыўнае адценне ўзнікае ў кампанентным складзе лексічнага значэння: *А па заплеччу цёрліся верхаводы – кулацкія агенты – рабілі сваю цёмную справу* [Лісты ад знаёмага, т. 4, с. 103]. Адзінка выступае ў радзе асацыятыўна збліжаных слоў, аксіялагічна раўнапраўных (*верхаводы, кулацкія агенты, цёмная справа*).

У адпаведнасці з устаноўкай аўтара народна-паэтычная лексема *любачка*, якая мае меліяратыўнае значэнне ‘мілы, дарагі’ [ТСБМ, т. 3, с. 66], у кантэксце развівае іранічны сэнс, выражае ацэнку неадабрэння: *Ты, любачка, ведаеш, хто гэта праводзіць калектывізацыю? Ты ведаеш, супроць каго ты ідзеш? ... Ты супроць Савецкай улады?* [Вязьмо, т. 3, с. 95]. У мікракантэксце пеяратаўную семантыку мае і слова *трубадур*: *Кулакі не прамінулі і гэта скарыстаць, распалілі ў ім крыўду, настроілі супроць калгаснага кіраўніцтва і зрабілі яго сваім трубадурам* [Лісты ад знаёмага, т. 4, с. 109]. Пераноснае значэнне гэтай лексемы ва ўзуальным выкарыстанні не дазваляе адзначыць зніжанай экспрэсіі: ‘той, хто ўслаўляе што-небудзь’ [ТСБМ, т. 5, кн. 1, с. 523].

Канататыўнае адценне ідыялектэмы *мухамор* абумоўлена мікракантэкстам: *У чытальні таксама нікога, адна бібліятэкарша. Пульхная, свежа-гнілая, мухамор... Не любіць Даніла* [Бель; т.1, с. 184]. Экспрэсіўны зарад зніжанасці слова *мухамор*, якога яно па традыцыі не мае, у кантэксте падтрымліваецца семантыкай аўтарскага кампазіта *свежа-гнілы*. За кошт кантэкстуальна-семантычнага пераўтварэння ўзуальнай лексічнай адзінкі *мухамор* пісьменнік стварае запамінальны вобраз няветлівай і грубай бібліятэкаркі.

Такім чынам, пеяратыўныя канатацыі ў ідыялекце М. Зарэцкага абумоўлены як мікракантэкстам, так і шырокім кантэкстам усяго твора. Спецыфіку ідыялекту пісьменніка фарміруюць таксама і лексічныя адзінкі, канататыўныя кампаненты якіх выяўляюць іронію: *Доба ўвёў Галенку ў свае апартаменты троху замяшаны* [Пачатак шчасця, т. 1, с. 473]; *Вера церпіць гэта без асаблівай прыкрасці: ёй, на праўдзе сказаць, Плаксава асяярожная сімпатыя куды мілей за абажанне большасці сівецкіх рыцараў* [Вязьмо, т. 3, с. 43]. Так, называючы звычайную сялянскую хату бедняка Добы *апартаментамі* ('вялікія раскошныя пакоі' [ТСБМ, т. 1, с. 244]), вясковых кавалераў *рыцарамі* ('самаадданы, велікадушны і высакародны чалавек, абаронца каго-небудзь' [ТСБМ, т. 4, с. 741]), пісьменнік, валодаючы пачуццём гумару, стварае жартоўныя сітуацыі ў творах філасофска-этычнай ідэйнай накіраванасці. Аўтарскай іроніі не пазбаўлены і прыклады, у якіх вясковец дзядзька Ахрэм атрымлівае мянушку *Галілей*: *Ды і Галілей той зусім не Галілей, а звычайны селянін-бядняк* [Вязьмо, т. 3, с. 18] і завецца *вялікім вынаходцам зямлі сівецкае* [Вязьмо, т. 3, с. 129]. *Філософ* у кантэкстах М. Зарэцкага – просты селянін *Плакс* [Вязьмо, т. 3, с. 13]; *зубасты звер з хобатам і сліной спаміж зубоў* – звычайная землечарпалка [Падарожжа на новую зямлю, т. 4, с. 90]; *Дон Кіхот дваццатага веку* – неадукаваны дзівак *Нікадзім* [Сцежкі-дарожкі; т. 2, с. 208]; *формулай* пісьменнік называе эканаміста *Пражэню* [Рубеж, т. 4, с. 36]; гаворка неадукаванага селяніна – *аналогія* [Лісты ад знаёмага, т. 4, с. 108]; звычайныя інжынеры *Гнеўка* і *Прышчэпаў* – *балотныя фараоны* [Падарожжа на новую зямлю, т. 4, с. 77] і інш.

У аўтарскіх тэкстах стылістычна нейтральныя словы *артэрыя*, *эпапея*, *арганізм* і інш. за кошт метафарычнага ўжывання развіваюць меліяратыўныя канатацыі: *Араса стане новай жыватворнай артэрыяй гэтага раёна* [Падарожжа на новую зямлю, т. 4, с. 90]. Называючы невялікую палескую рэчку *артэрыяй*, М. Зарэцкі надае ёй асаблівую сэнсавую значнасць, што ў пэўнай ступені рэалізуецца

праз уключэнне ў атрыбутыўнае словазлучэнне *жыватворная артэрыя* матываванага прыметніка-эпітэта. Як аксіялагічна значная вызначаецца лексема *эпапея*, якой М. Зарэцкі называе вёску Бортнікі: *Бортнікі – гэта эпапея. Бортнікі заслужылі таго, каб быць запісанымі на чырвонай дошцы рэвалюцыі. Тут быў гераізм, тут была барацьба з непамерна вялікім ворагам, адважная барацьба на жыццё і смерць* [Цені крывавай мінуўшчыны, т. 4, с. 320]. Выкарыстоўваючы слова *эпапея* ў характарыстыцы падзей, якія адбыліся ў вёсцы ў час першай сусветнай вайны, аўтар падкрэслівае маштабы трагедыі, паказвае мужнасць жыхароў вёскі, выражае спачуванне, павагу да іх, таму нейтральная лексема *эпапея* развівае ў аўтарскім кантэксте меліяратыўны сэнс.

Станоўчыя ў эмацыянальным плане асацыяцыі пісьменніка адлюстроўваюцца і ў наступным прыкладзе: *У цудоўным, нябачаным у свеце творчым напружанні класа выразна чуў ён гарачую пульсацыю крыві таго магутага **арганізма**, які завецца сусветны пралетарыят* [Рубеж, т. 4, с. 49]. Слова *арганізм* выкарыстана з эматыўным адценнем захаплення, усхвалення сацыяльнай сутнасці з’явы, што мае на ўвазе станоўчую ацэнку. Пазітыўныя катанатацыі ствараюцца таксама ў аўтарскіх кантэкстах, дзе Палессе названа пісьменнікам *Новай Зямлёй*, а рака Прыпяць – *Амазонкай* [Падарожжа на новую зямлю, т. 4, с. 73; с. 92]; дзе пралетарская дзяржава асацыіруецца з *маладым свежым арганізмам* [Лісты ад знаёмага, т. 4, с. 98]; дзе *сінтэз жніўных песень* – гэта горад [Голы звер, т. 2, с. 36]. Такім чынам, меліяратыўныя канатацыі ў тэкстах М. Зарэцкага з’яўляюцца рэпрэзентантамі станоўчай аўтарскай ацэнкі пэўных з’яў, уласцівасцей і інш.

Актыўнымі сродкамі канатацыі ў ідыялекце М. Зарэцкага з’яўляюцца кантэкстуальныя сінонімы і антонімы. У наступных прыкладах сінанімічныя сувязі паміж словамі фарміруюцца ў кантэксте на аснове асацыятыўнасці, сінанімічныя рады індывідуалізуюцца за кошт парушэння традыцыйнага ўяўлення пра блізкасць значэнняў: *Ён узяў яе за руку так **асцярожна і квола**, як звычайна бяруць гадзіннік, каб паглядзець на расчынены механізм* [Голы звер; т. 2, с. 27]; *На твары звычайная **ўглыбленасць, сур’ёзнасць*** [Голы звер; т. 2, с. 30]. ТСБМ падае наступныя лексічныя значэнні падкрэсленых слоў: *асцярожны* – ‘які дзейнічае з аглядкай, імкнецца прадбачыць магчымую непрыемнасць, небяспеку’ [ТСБМ, т. 1, с. 292]; *квола* – ‘фізічна неразвіты’, ‘невялікі па сіле’, ‘недастаткова моцны’, ‘малы, нязначны’ [ТСБМ, т. 2, с. 678]; *углыбіцца* – ‘пранікнуць углыб, унутр’, ‘засяродзіцца, цалкам аддацца якой-небудзь справе’

[ТСБМ, т. 5, кн. 2, с. 61]; *сур'эзнасць* – ‘уласцівасць і стан сур'эзнага’, ‘удумленыя адносіны да чаго-небудзь’ [ТСБМ, т. 5, кн. 1, с. 389]. Зразумела, што ў такіх значэннях лексемы *асцярожна – квола; углыбленасць – сур'эзнасць* сінонімамі не з'яўляюцца, але збліжэнне гэтых слоў у аўтарскім кантэксце становіцца магчымым дзякуючы індывідуальнаму ўспрыманню, у выніку чаго ўстанаўліваецца сэнсавая блізкасць слоў.

Аўтарскія антонімы мы таксама кваліфікуем як ідыялектэмы, паколькі такія супрацьпастаўленні ўзнікаюць у кантэксце на аснове асацыяцый пісьменніка, сведчаць аб нестандартнасці аўтарскага мыслення: *Гарэла галава. У ёй не думкі, а стрыкатыя, балючыя, як агонь, вобразы-бліскавіцы* [Голы звер; т. 2, с. 23]; *Гэтага сходу чакалі ўсе: і партыйныя, і беспартыйныя, і прыцелі партыі, і ворагі, і сур'эзныя людзі, і скалазубы* [Вязьмо; т. 3, с. 177]; *Цяпер вы ўжо хітрыя, а мы яшчэ дурні* [Вязьмо; т.3, с. 58]. Антанімічныя кампаненты *думкі – вобразы-бліскавіцы; сур'эзныя людзі – скалазубы; хітрыя – дурні* кантрастуюць толькі ў межах аўтарскага кантэксту, яны “ўзнаўляюцца ў свядомасці чытача і садзейнічаюць актывізацыі асацыятыўных пошукаў” [6, с. 20].

Такім чынам, кантэкстуальна-семантычнае пераўтварэнне ўзуальных лексічных адзінак, ці кантэкстуальная канатацыя, з'яўляецца важным паказчыкам індывідуальнасці маўлення. У выніку такога аўтарскага пераасэнсавання ўзуальныя словы развіваюць дадатковыя сэнсы і асацыяцыі. Асяроддзем з'яўлення індывідуальна-аўтарскіх значэнняў выступае кантэкст, які надае лексеме семантычную ёмістасць, вобразнасць і асаблівую значнасць.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Петрова, Н. Е. Языковая личность в контексте когнитивных исследований языка / Н. Е. Петрова // Художественное произведение в современной культуре: творчество – исполнительство – гуманитарное знание : сборник статей и материалов / Сост. С. С. Наседкина, общ. ред. Е. А. Куштым. – Челябинск : Южно-Уральский государственный институт искусств им. П.И. Чайковского, 2023. – С. 245–248.

2. Леденёва, В. В. Особенности идиолекта Н. С. Лескова: средства номинации и предикации: дис. ... докт. филол. наук: 10.02.01 / В. В. Леденёва. – Москва, 2000. – 481 с.

3. Богорад, Т. А. Семантико-стилистические средства коннотации в послевоенной прозе В. Кеппена: автореф. дис. ... канд. филол.

наук: 10.02.04 / Т. А. Богорад; Минский государственный педагогический институт иностранных языков. – Минск, 1988. – 14 с.

4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / АН БССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа; рэдкал.: К. К. Атраховіч [і інш.]. – Мінск: Бел. Сав. Энцыклапедыя, 1977 – 1984. – 5 т.

5. Зарэцкі, М. Збор твораў: у 4 т. / М. Зарэцкі. – Мінск: Маст. літ., 1989 – 1992. – 4 т.

6. Старасценка, Т. Я. Лексіка-стылістычныя сродкі рэалізацыі кантрасту (на матэрыяле твораў Алеся Разанава): дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Т. Я. Старасценка. – Мінск, 2001. – 137 с.